

A zárt rendszer logikája: A titoktartás szerepe a szovjet állam működésében

MARK Harrison: *Secret Leviathan. Secrecy and State Capacity under Soviet Communism*. Stanford University Press, Stanford, California. 2023, 372 oldal. ISBN: 9781503628892 ; E-book: 9781503635845 ; DOI: 10.11126/stanford/9781503628892.001.0001

A kortárs politikai – és közéleti – gondolkodás egyik alapvető kihívása, hogy miként értelmezzük a demokrácia és a jogállam fogalmát egy olyan világban, ahol ezek gyakran egymással ütköző elvárásokat, történelmi hagyományokat és hatalmi gyakorlatokat tükröznek. Ez a – végtelenül posztmodern – értelmezési horizont parttalan viták melegágya, amelyben a diskurzus a jogi fogalmiságtól az absztrakt filozófiai spekulációig terjed közös fogalmi alap és a konszenzus reménye nélkül. Hasonlóképpen véleményes annak a megítélése, hogy az autoriter és a liberális jogi környezet tengelyén hol helyezkedik el az az optimális állapot, amely az állam (és ideális esetben az állampolgárok) számára stabil és prosperáló ökoszisztémát teremt. Ez a diskurzus a – mára már számos más globális probléma árnyékában feledésbe merülő – koronavírus-járvány kezelésével kapcsolatos viták során a szabadság–biztonság skáláján való optimumot kereste. A döntéshozók rendre olyan helyzetben találták magukat, ahol az egyik alapelv érvényesítéséhez a másik részleges feladására lett volna szükség: a szabadságjogok védelme a kormányzati hatékonyság kárára történt volna, míg a közbiztonság garantálása gyakran a polgári jogok szűkítését vonta volna maga után.

E dilemma számos ponton érinti az államszervezés egyéb alapvető mechanizmu-

sait és ezeknek a társadalom mindennapi működésére gyakorolt hatásait. Ezek közül a titoktartás állami működtetése képezi írásunk központi témáját. A modern kormányzati rendszerek egyik legérzékenyebb metszéspontja a titkosszolgálatok működése, amelyek állandóan az állami titkosság és a demokratikus ellenőrzés határvonalán egyensúlyoznak: egyrészt deklarált céljuk a nemzetbiztonság, a nemzet érdekeinek védelme és szolgálata, de gyakran a demokratikus kontroll határterületein vagy éppen azon kívül tevékenykednek.

Minden modern állam rendelkezik titkosszolgálatokkal, és szigorúan szabályozzák a nem nyilvános, titkos információk körét. A szolgálatok működésének része a megfigyelés is. Az erre szakosodott szervezetek pedig nem ritkán pontosabb képpel rendelkeznek saját állampolgáraikról, mint azok közvetlen környezetüké. Ezen kormányzati funkció működése önmagában még nem meríti ki az antidemokratikus, autoriter vagy diktatórikus működés feltételeit, annak ellenére, hogy könnyen asszociálunk a kettő kapcsolatára. Ez a reláció nem kölcsönös, hanem sokkal inkább egyirányú: a titkosszolgálatok egy teljes mértékben demokratikus állam működésének is részei, azonban a diktatórikus berendezkedések jellemzően egy ennél jóval nyomatékosabb titkosszolgálati aktivitással rendelkező adminisztrációt működtetnek (tehát van titkosszolgálat diktatúra nélkül, de nincs diktatúra titkosszolgálat nélkül).

Ez a tematika képezi a központi gondolatiságát Mark Harrison *Secret Leviathan. Secrecy and State Capacity under Soviet Communism* című, 2023-ban megjelent monográfiájának: a titoktartás – vagyis az információk állami szintű kontrollja és védelme – és az államkapacitás kapcsolata a sztálini diktatúra éveitől a Szovjetunió összeomlásáig. A műből kiderül, hogy a vizsgált időszakon belül ugyan voltak eltérések:

a sztálini években teljesedett ki leginkább a titkosítás rendszere, Hruscsov idején ugyan némileg enyhült a nyilvánosság tere, de az alapvető intézményes struktúrák változatlanul fennmaradtak, és a későbbi vezetők is ezen a kereten belül mozogtak, tehát a rendszer lényegi működése egységes maradt Sztálintól Brezsnyevig.

A keleti blokk titkosszolgálati tevékenységével, megfigyeléseivel, rémtetteivel széleskörű irodalom foglalkozott, amely a téma népszerűsége miatt nemcsak a szakmai, hanem a tágabb olvasóközönség körében is ismertségre tett szert. Mindazonáltal Harrison könyvében ezt egy teljesen új megközelítésben vizsgálja: a titoktartást mint állami funkciót, az államkapacitást előmozdító vagy éppen erodáló adminisztratív tevékenységként. A szerző a Warwicki Egyetem Közgazdaságtudományi Karának professzor emeritusa, a Brit Akadémia és a Társadalomtudományi Akadémia tagja. Kutatási területe Oroszország és a szovjet befolyási övezet gazdaságtörténete, valamint a 20. századi hadviselés és biztonságpolitika. Ő volt az egyik első nyugati közgazdász, aki a Szovjetunió összeomlása után orosz levéltárakban kutathatott.¹

Harrison már a könyv első mondataiban magyarázatot ad a címválasztásra: Daron Acemoglu és James A. Robinson államtipológiájából² kiindulva alkotta meg a *Secret Leviathan* kifejezést, ahol a szerzők a világtörténelem különböző korszakait és térségeit vizsgálva igyekeztek általánosítható államelméleti keretet nyújtani az eredetileg Thomas Hobbes *Leviatán*³ című művéből származó

fogalomból kiindulva. Hobbes 1651-ben megjelent művében az abszolút hatalommal rendelkező államot a mindent uraló, félelmetes tengeri szörny metaforájával írta le. Ezt a klasszikus politikafilozófiai hagyományt értelmezik újra Acemoglu és Robinson, akik a 2019-es *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty* című művükben dolgozták ki a modern államtípusok tipológiáját. A szerzők klasszifikációja szerint négy államtípust különböztethetünk meg: a *Despotikus Leviatánt* (elnyomó állam), a *Nem Létező Leviatánt* (bukott állam), a *Bilincsbe Vert Leviatánt* (az intézmények és a társadalom által korlátozott állam), valamint a *Papír Leviatánt* (despotikus, ám működésképtelen állam). Harrison ebből kiindulva vezeti be saját fogalmát: a *Titkos Leviatánt* – az államot, amely „a végeletekig fokozta a titoktartást”.⁴

Harrison címválasztása olyan hangzatos, fogalomteremtő címekre emlékezteti az olvasót, amelyek célja új értelmezési keretek kijelölése és emlékezetes, mémesedő fogalmak megalkotása. Ilyen például Zizek *keresztény ateizmusa*,⁵ Varoufakis *technofeudalizmusa*,⁶ Han *pszichopolitikája*,⁷ Fraser *kannibál kapitalizmusa*⁸ vagy Fisher *kapitalista realizmusa*.⁹ Jóllehet, Harrison megközelítése az imént felsoroltakhoz képest árnyaltabb és kevésbé polemikus, emellett a cím nemcsak retorikai eszköz, hanem az

⁴ HARRISON 2023. 2. [A szerző fordítása.]

⁵ ZIZEK, Slavoj: *Christian Atheism. How to Be a Real Materialist*. London, Bloomsbury Academic, 2024.

⁶ VAROUFAKIS, Yanis: *Technofeudalism. What Killed Capitalism*. Hoboken, Melville House, 2024.

⁷ HAN, Byung-Chul: *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Budapest Typotex, 2020.

⁸ FRASER, Nancy: *Kannibál kapitalizmus*. Budapest, Open Books, 2024.

⁹ FISHER, Mark: *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Budapest, Napvilág, 2021.

¹ <https://cepr.org/about/people/mark-harrison> [2025.06.01.]

² ACEMOGLU, Daron – ROBINSON, James A.: *The narrow corridor. How nations struggle for liberty*. London, Penguin Books Ltd., 2020.

³ Legfrissebb magyar nyelvű kiadását ld. HOBBS, Thomas: *Leviatán. Az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2010.

elemzés tárgyát és kereteit is kijelöli: a titoktartás és államkapacitás viszonyrendszerét.

Harrison abból a feltételezésből indul ki, hogy a titoktartás a szovjet állam „génjeiben volt megteremtésének első napjaitól kezdve”,¹⁰ mely annak kétségtelenül megfigyelhető jellegzetessége volt, de ez még megkérdőjelezhetően magyarázza a későbbi despotikus állam titoktartási gyakorlatát. Harrison ugyanis a végletekig fokozott titoktartás okait úgy indokolja, hogy „azért tették, mert megtehették. Pontosabban, az 1917-ben az államhatalmat megragadó földalatti összeesküvők már hozzászórtak a titkos munkamódszerekhez és munkájuk összehangolásához. Azután az államhatalom monopolizálása és a gazdasági, társadalmi és kulturális élet ebből következő, állami irányítás alá helyezése váratlan lehetőségeket adott számukra, hogy kiterjesszék a konspiratív gyakorlatokat az általuk ellenőrzött szférákra. Próbák és hibák útján megtanulták, hogyan használják ki ezeket a lehetőségeket a lehető legteljesebb mértékben.”¹¹ Míg a „földalatti összeesküvők” titoktartását a fennálló államhatalom túlerejével szembeni kényszer diktálta, addig a szovjet állam titkos működését alapvetően más motivációk és logikák határozták meg. Sokkal inkább tűnik úgy, hogy a bizalmatlanság volt a „génjeikben”, mely a társadalom erős kontrollján túl a hatalmi elit tagjainak koncepciózus megfigyelését is maga után vonta. De ezt azért tették volna, mert megtehették, és nem a hatalom már-már paranoiás féltése eredményezte? Persze a kettő nem zárja ki egymást.

A könyv meglehetősen alapos elméleti keretrendszert állít fel az empirikus vizsgálatokra épülő fejezeteket megelőzően. Először is tisztázza a szovjet titoktartás négy pillérét:

1. A **szinte mindenre kiterjedő állami monopólium**, melynek keretében például

korlátozták a fénymásolók és a betárcsázós telefonok használatát. Harrison azért is emeli ki ezeket a technológiákat, mert jól mutatják, hogy a rendszer nem csupán a gazdasági javak és a politikai döntések fölött kívánt kizárólagosságot gyakorolni, hanem az információ terjedésének legapróbb csatornáit is igyekezett ellenőrzése alá vonni.

2. A **média és a könyvkiadás átfogó cenzúrája**,¹² amely nemcsak a nyíltan rendszerellenes tartalmakat, hanem minden olyan információt kiszűrte, ami veszélyeztethette a hatalom biztonságát. Ide tartoztak a katonai titkok, a köznyugalmat megrendítő hírek, a társadalmi feszültségeket szító írárok, illetve bizonyos „nemkívánatosnak” minősített kulturális tartalmak. Ennek köszönhetően évtizedeken át sikerült elhallgatni olyan tényeket, mint az 1933-as és 1947-es éhínségek, a sztálini tisztogatások, a kényszerszermunkatáborok rendszere, a második világháborús emberveszteségek vagy a hidegháború hatalmas katonai kiadásai.¹³
3. A **kormánypart konspiratív normái**, mely azt a konspiratív gyakorlatok kódexét jelentette, „amelyet minden bolsevik nemzedék megtanult az előzőektől, és továbbadott az utánuk következőknek. Ezek a normák felmentették a hatalmon lévő párt tagjait mindenfajta kötelezettség alól, hogy nyilvánosan számot adjanak az általuk hozott döntésekről vagy azok eredményéről.”¹⁴

4. A negyedik pillért pedig a **titkosszolgálatok** jelentették.¹⁵

¹² A Glavlit néven ismert cenzori hivatal az 1960-as években kb. 70.000 főt számlált, mely a cári Oroszország hasonló funkciókat ellátó hivatalának 46 főt számláló apparátusával szemben majd' százötvenszeres növekedést jelent. VLADIMIROV, Leonid: *How the Soviet Censor Works*. *Sage Journals* 1. (1972):3–4. 31–43. Idézi HARRISON 2023. 12.

¹³ HARRISON 2023. 9.

¹⁴ HARRISON 2023. 13. [A szerző fordítása.]

¹⁵ Cseka (Összoroszági Különleges Bizottság), majd GPU (Állami Politikai Igazgatóság), majd OGPU (Egyesített Állami Politikai Igazgatóság),

¹⁰ HARRISON 2023. 2. [A szerző fordítása.]

¹¹ HARRISON 2023. 53. [A szerző fordítása.]

Az elméleti alapvetések közé tartozik még az államkapacitás fogalma és az ezzel összefüggő *titoktartás/államkapacitás kompromisszum*, melyet a 2. fejezet tárgyal részletesen.¹⁶ Az államkapacitás definíciói a fogalmat egyrészt az állam kényszerítésre, adóztatásra és igazgatásra, másrészt pedig a törvények, a rend és a közjavak biztosítására való képességeként írják körül. A kettő kapcsolatára utaló *titoktartás/államkapacitás kompromisszum* pedig azt hivatott kimutatni, hogy a titoktartás növelése milyen hatással van az államkapacitásra, mellyel kapcsolatban Harrison arra a következtetésre jut, hogy „a titoktartás nettó hatása az állami kapacitásra nem lineáris: bizonyos mértékű titoktartás valószínűleg kapacitásnövelő, de ahogy a titoktartás egyre intenzívebbé válik, a különböző típusú állami kapacitások nettó előnye kezd elkopni, és veszteségbe fordul.”¹⁷ Ez az összefüggés kétségkívül logikus, amit Harrison empirikus példák és esettanulmányok sorával kíván alátámasztani, és összességében a tényezők arra látszanak utalni, hogy a titoktartás láthatatlan költsége egy bizonyos szinten felül „finanszírozhatatlan”. Gondoljunk például arra, hogy a Gulag-adminisztrációban a titkos dokumentumok kezelése és ellenőrzése önmagában több tízezer ember munkáját igényelte,¹⁸ vagy hogy a ’70-es években Litvániában közel nyolcszor (!) annyi KGB-informátort tartottak nyilván, mint az egész Egyesült Államokban.¹⁹

amelynek funkcióit végül az NKVD (Belügyi Népbiztosság) olvasztotta magába, majd az NKGB (Állambiztonsági Népbiztosság), amelyet a második világháború után MGB-re (Állambiztonsági Minisztérium) neveztek át, majd Sztálin halála után KGB (Állambiztonsági Bizottság) néven lett megreformálva. HARRISON 2023. 15.

¹⁶ *secrecy/state capacity tradeoff*

¹⁷ HARRISON 2023. 42. [A szerző fordítása.]

¹⁸ HARRISON 2023. 71–73.

¹⁹ Litván Szovjet Szocialista Köztársaság 1971-ben: 11675 fő, USA 1975-ben: 1500 fő. 161.

Hasonló logika működött Magyarországon is, melyre Harrisont alátámasztó példákat találunk hazai kutatók tanulmányaiban is. Polyák Petra egyetemi pártszervezetek vizsgálatáról szóló tanulmánya²⁰ szerint például 1951-ben az Agitációs és Propaganda Osztály arra kötelezte az egyetemi pártbizottságokat, hogy állítsanak össze „ellenséglistát” a hallgatókról. Mintegy 400 nevet javasoltak, de a csatolt leírások alapján az apparátus sokszor nem tudta megmagyarázni, mi számít „elleneséges tevékenységnek” – proletárörszönre hivatkoztak konkrét bizonyíték helyett.²¹ Koltai Gábor²² megállapítása szerint pedig az MDP Budapesti Bizottság információs rendszerének egyik jellemzője volt, hogy az alapszervezetektől a kerületi bizottságokon át a fővárosi bizottságig haladva az információ fokozatosan „elsikkadt”, és egyre kevesebb konkrét adat maradt a jelentésekben. Ez jól mutatja, hogy a titoktartás és a túlbürokratizált jelentési lánc végső soron csökkentette az állam információs kapacitását.²³ Ezek a példák arra mutatnak rá, hogy a titoktartás költsége valójában nem önmagában állt, hanem a diktatúra egészének irracionális működéséből fakadt: az államkapacitás jelentős részét nem produktív célokra, hanem a bizalmatlanság intézményesítésére fordították.

Itt utalnék vissza jelen írás kezdő gondolatára: az „autokrácia–liberális demokrácia” és a „szabadság–biztonság” dilemma felvetése azért is szükséges esetünkben,

²⁰ POLYÁK Petra: The need to know. Information gathering and evaluation in Communist Party organizations of Hungarian universities (1948–1956). *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 30. (2023):2. 157–179.

²¹ POLYÁK 2023. 157–158.

²² KOLTAI Gábor: A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának párt- és tömegszervezeti információs rendszere (1948–1956). *Fons* 13. (2006):3. 355–396.

²³ KOLTAI 2006. 392–393.

mert a könyvben használt *titoktartás/államkapacitás kompromisszum* véleményem szerint a *diktatúra/államkapacitás kompromisszum* egyik tényezője csupán.²⁴ Ugyanis az teljesen világos, hogy bármely alrendszer irracionálisan sok erőforrást felemésztő működtetése az államkapacitás rovására megy, ez alól egészen biztosan nincs kivétel: a túl sok munka egészségtelen társadalmat, a túl sok adó élhetetlen körülményeket, a túl sok adókedvezmény hiányos állami szolgáltatásokat eredményez, és ez a sor hosszasan folytatható lenne. A kérdés sokkal inkább az, hogy minek az érdekében működik az alrendszer, mert itt válik érdekessé a kompromisszum kérdése: nem önmagáért, és még csak nem is azért működtették a végletekig fokozott titoktartás rendszerét, mert megtehették, hanem mert az a hatalom megtartásának az általuk vélt legbiztosabb módja volt. Erre Harrison is utal: „A hatalmon lévő kommunista pártok esetében úgy tűnik, hogy két dolgot akartak: saját rendszerüket biztosítani, és egy erős államot építeni. Első látásra ez a két cél teljesen összeegyeztethetőnek tűnt. Ha jobban megnézzük, a titoktartás/államkapacitás kompromisszum fogalma éket ver közéjük. Azt sugallja, hogy a titoktartás egy bizonyos pontig mind a rezsim biztonságát, mind az államépítést elősegítette. Egy ponton túl a növekvő titoktartás továbbra is erősítette az uralkodó párt védelmét, de az államépítés céljai ellen kezdett hatni. Ennek oka az volt, hogy a titoktartás költségei kezdték felemésztetni az állam azon képességét, hogy a saját titkai megőrzésénél és az uralkodó párt hatalmon tartásánál többet tegyen.”²⁵

²⁴ Árnyaltan utal rá recenziójában Yoram Gorlizki is: „A szovjet cenzúra például vitathatatlanul nem oka, hanem tünete volt a titkos államnak.” GORLIZKI, Yoram: Secret leviathan: Secrecy and state capacity under Soviet Communism. Mark Harrison. *Economic History Review* 77. (2024):4. 1544–1546.
²⁵ HARRISON 2023. 53. [A szerző fordítása.]

Mi jelenti/adja ennek a bizonyos kompromisszumnak az árnyoldalát? A szerző három tényezőben állapítja meg: az irracionális erőforrások, a titoktartás miatti információhiány következtében tájékozatlan társadalom és államapparátus, valamint a hatalmon lévők titoktartásból eredő elszámoltathatóságának teljes hiánya.²⁶

A könyv központi témája ezt vizsgálja: a szovjet állami kapacitás túlzott titoktartásból eredő kárát. A *Titoktartási adó* fejezet a konspiratív normák kormányzati tevékenységre és a tisztviselők munkájára gyakorolt hatásait elemzi. Bemutatja a titoktartási eljárásokat, amelyek olyan terheket róttak a hivatali munkára, mint egy többszörös adóztatás, aminek eredményeképpen a Szovjetunió titoktartási költségei nagyságrenddel haladták meg a modern liberális demokráciákban számszerűsíthető mértéket. A *Titoktartás és félelem* fejezet az állampolgárok és funkcionáriusok viselkedésére gyakorolt hatásokat vizsgálja. Példaként mutatja be az 1940-es évek végéről származó esettanulmányt, amikor Sztálin váratlanul szigorította a titoktartási rendszert, ami büntetéseket eredményezett és „félelemhullámot” indított a szovjet bürokrácián belül, ami a munkavégzés hatékonyságára természetesen negatívan hatott. Két további fejezet a titoktartási rendszer közvetett költségeiről szól (diszkrimináció, bizalmatlanság). A *Titkos rendőrség és diszkrimináció* fejezetben példának hozza fel, hogy a KGB-hez kerülő kompromittáló (*kompromat*) adatok alapján a lojalitást előnyben részesítették a kompetenciával szemben, amivel végül a rendszer saját humán kapacitását gyengítette. A *Titoktartás és a tájékozatlan elit* fejezet pedig abból az aspektusból közelíti meg a titoktartás

²⁶ A szerző ezt az ellentmondást így érzékelteti: „Ellenőrizni akarja a munkámat? Nem, az titkos. Tudni akarja, hogy mennyit számolhatok fel? Nem, az is titkos.” HARRISON 2023. 51.

kártékonyságát, hogy az erodálja az állam azon képességét, hogy megismerje önmagát és korigálja hibáit, tévedéseit. A szerző itt részletesen tárgyalja például a szovjet katonai kiadások kérdését, ahol még a legfelső vezetők sem láttak tisztán. A záró *Titoktartás és huszonegyedik századi tekintélyelvűség* fejezet kitekintés a hidegháború utáni Oroszország és Kína vizsgálatára.

Harrison kulcsfontosságú levéltári források vizsgálatára – köztük a Hoover Institution archívumának három mikrofilmgyűjteménye: a litván KGB-archívum, a Gulag-archívum és a szovjet pártellenőrző bizottság archívuma²⁷ – alapozva tárja fel a Szovjetunió titoktartásának rendszerét és elemzi annak hatását az államkapacitásra. A könyv fogalmi keretrendszerét adó cím kétségkívül figyelemfelkeltő, és azt a benyomást kelti, hogy a

titoktartás a szovjet állam legfőbb ismérve volt. A cím implicit sugallata ellenére a szerző valójában nem állítja ezt: elsősorban azt elemzi, miként vált a titkolózás a szovjet állam működésének egyik meghatározó, ám gyakran kontraproduktív mechanizmusává, amelynek eredményeképpen az állam sokkal inkább egy hatásosan működő *Despotikus Leviatánként* írható le. A titoktartás, a titkosszolgálatok, az ügynökbeszervezések és megfigyelések mind a diktatúra és az uralkodó párt – ezáltal a fennálló államrend – védelmét szolgáló eszközök voltak, tehát a *Despotikus Leviatán* működését kiszolgáló eszköz, nem pedig annak lényegi alapvetése. Ennek ellenére a munka természetesen rendkívül értékes, fontos adaléka a Szovjetunió történetének történeti, gazdaságtörténeti és politológiai aspektusból.

Bacher Péter

²⁷ HARRISON 2023. 303–304.